

Katsauksia

Matti Hannikainen

Kaupungit ympäristöhistoriassa

”Ympäristö voi muodostaa näyttämön, mutta se ei tarjoa näytelmää”, kuten Sverker Sörlin ja Paul Warde (2007: 117) ovat kärjistäen todenneet yhdestä ympäristöhistorian keskeisestä käsitteestä. Ympäristöhistorialle on ollut ominaista käsitteiden luonto ja ympäristö epämääräisyys ja päällekkäisyys. Siksi on tarpeellista kysyä, onko ympäristö itsenäinen ja aktiivinen toimija vai onko se ihmisen ja luonnonilmiöiden muokkaama mutta ihmisen määrittämä kokonaisuus? Jos näitä käsitteitä ei määritetä riittävän selkeästi, se voi pahimmillaan johtaa ennalta määritelyihin ja jopa tarkoitushakuisiin tutkimustuloksiin muun muassa tutkittaessa kaupunkia. Ympäristöhistoriassa kaupungit, joiden ympärille tutkijat vaikuttavat kaivautuneen aseisiin, tarjoavat hedelmällisen näkökulman näiden käsitteiden tarkastelemiseen. Kaupunkien ympäristöjen tutkimisen osoittaessa nykyisten käsitteiden ristiriitaisuuden on mielekästä päällekkäisyyden välttämiseksi selvittää ympäristöhistorian keskeisten käsitteiden määrittämistä. Tästä syystä tarkastelen seuraavaksi, miten ympäristöhistoriassa on erityisesti kaupunkia tutkittaessa käytetty käsitteitä luonto ja ympäristö.

Luonto ympäristöhistoriassa

Ympäristöhistoria kehittyi omaksi tutkimussuunnakseen yhtenä seurauksena 1960-luvun ympäristöherätyksestä, joka johti ympäristöliikkeiden kasvamiseen vakavasti otettaviksi poliittisiksi toimijoiksi – joihin myös ympäristöhistorian tutkijat usein kuuluivat – ja lopulta puolueiksi. Tämä tausta yhdistettynä aikansa ideaan erityisesti länsimaisen ihmisen toimien vaarallisuudesta ”koskemattomalle luonnolle” johti neitseellisen, ihmisen toiminnan ulkopuolisen luonnon valitsemiseen ympäristöhistorian ensisijaiseksi tutkimuskohteeksi. (Worster 1988; Laitinen 2001; Hughes 2006;

Väyrynen 2007.) Tämän seurauksena todelliseksi ympäristöhistoriaksi määriteltiin ympäristöongelmien historian tutkiminen, jossa nykyiset ongelmat määrittivät tutkimusten lähtökohdan (Myllyntaus 2001; Schönach 2008). Osin näistä syistä ympäristöhistoriassa luonto ja kulttuuri on useimmiten asetettu vastakkain luonnon merkityksessä ihmistoiminnan ulkopuolista toiseutta (Haila 2001; Haila & Lähde 2001; Lehtinen 2001). Pohjautuuko tämä vastakkainasettelu enemmän tutkijoiden omiin asenteisiin ja ennako-oletuksiin vai luonnon ja kulttuurin keskinäisen suhteen määrittelemättömyyteen?

Käsitteiden määrittäminen muodostaa yhden ympäristöhistorian tärkeimmistä haasteista, vaikka teoreettinen keskustelu käsitelmääritelmistä on ollut vähäistä (Laitinen 2001; McNeill 2003; Sörlin & Warde 2007; Melosi 2010). Vaikka esimerkiksi yhteiskuntatieteissä käsitteitä on tutkittu huomattavasti enemmän, keskusteluiden seuraamista ovat kenties vaikeuttaneet tulkinnalliset erot historian ja ympäristöä teoreettisemmin tutkivien tieteenalojen välillä (Haila & Lähde 2001; Radkau 2008; Massa 2009). Ville Lähde (2008) on tosin huomauttanut vallitsevan tieteenfilosofisen jaottelun vaikeuttavan yhtenä tekijänä luontokäsitteiden hallintaa ja määrittämistä. Ympäristöhistoriassa yhtenä ratkaisuna on käytetty käsitteiden määrittämistä tapauskohtaisesti, mikä on osaltaan hajauttanut niistä käytyä keskustelua, kun käsitteitä ei ole liitetty laajempaan teoreettiseen keskusteluun. Tähän on epäilemättä vaikuttanut historian tutkimuksen sisäinen jako, jossa luontokäsitteiden tutkimus on mielletty lähinnä aatehistoriaksi, jonka asiantuntijoiksi useimmat ympäristöhistorioitsijat eivät itseään ensisijaisesti miellä. Toisaalta Timo Myllyntaus (2010) on todennut hyvän ympäristöhistorian tutkimuksen aina sisältävän myös aatehistoriallisen ulottuvuuden.

Ympäristöhistoriassa käsitteiden määrittämisen keskeisenä ongelmana on ollut ihmisen rooli. Sörlin ja Warde (2007) korostavat sekä ihmisen että luonnonilmiöiden aktiivista roolia ympäristöhistoriassa, mikä ilmenee jo tämän katsauksen aloittaneessa lainauksessa. Ympäristöhistoriassa tutkimuksille on ollut ominaista joko tietoinen tai tiedostamaton ihmisen valintojen ja toiminnan syyllistäminen luonnon riistämisestä, mistä esimerkiksi J.R. McNeill (2000) on varoittanut tutkijoita. Tällaisissa tutkimuksissa luonto on määritelty alistetuksi ja passiiviseksi ihmisen toiminnan kohteeksi, kuten raaka-aineresurssiksi. Tämä ilmenee myös kaupunkija käsittelevissä tutkimuksissa keskittymisenä muun muassa ihmisten toimien haitallisuuteen heitä ympäröineiden olosuhteiden muokkaajina (Hughes 2008; Melosi 2010). Martin Melosi (2010) onkin aiheellisesti huomauttanut, että turhien rappio- ja tuhokertomusten välttämiseksi tutkijoiden tulisi keskittyä ihmisten toimien tarkoitusten selvittämiseen eikä vain niiden seurausten raportointiin. Myös Yrjö Haila (2009) ja Kari Väyrynen (2007) ovat todenneet, että ympäristöhistorioitsijoiden tulisi keskittyä tutkimuksissaan ihmisten asenteiden, arvojen ja valintojen vaikutukseen heidän ympäristönsä muovaajina unohtamatta silti luonnonilmiöitä.

Käsitteiden määrittelemisessä ei siis voida sivuuttaa luonnonilmiöiden ja eri lajien vaikutusta, mitä muun muassa Rauno Lahtinen (2005) on korostanut. Ongelmana on ollut löytää oikea tapa huomioida ihminen ja luonnonilmiöt tutkimusperinteessä, jossa ihmisen toiminnan tutkimus on pyritty minimoimaan. Yhtenä vaihtoehtona huomioida luonnonilmiöiden ja ihmisen vaikutus on ollut esittää ympäristö näiden muodostamana hybridinä, jossa kahta toimijaa on liki mahdotonta erottaa toisistaan (Kaika 2005; Åkerman 2009). Mallina hybridi jää silti vajavaiseksi, jos se perustuu ihmisen riippumattomuuteen luonnonilmiöistä. Hybridi muotoutuu mielekkääksi määritelmäksi vasta, kun ihmisen täydellinen riippuvaisuus luonnon eri prosesseista tunnustetaan. Esimerkkinä vajaan hybridistä toimii usein käytetty termi kaupunkiluonto. Sitä on usein käytetty korostamaan rakennetun ja luonnollisen eroavaisuuksia, vaikka se mahdollistaa niin ihmisen toiminnan kuin luonnonilmiöiden yhdistämisen. Tällöin tietyn alueen luonnollisuuteen tai alkuperään ei tarvitse kiinnittää niin paljon huomiota kuin niiden muuttumiseen molempien vaikutuksesta.

Ympäristöhistoriassa olennaista olisi huomioida niin luonnonilmiöiden kuin ihmisen aiheuttama jatkuva muutos (Hughes 2008). Tällöin alkupe-

räisen tai koskemattoman luonnon määrittäminen ei ole välttämätöntä, sillä jatkuvuuden ja muutoksen muodostaessa ympäristöhistorian tutkimusten keskeisen lähtökohdan alkuperän tai luonnollisen määrittäminen ei tarjoa tutkimuksille mielekäästä ulottuvuutta (Immonen 1996; Lehtinen 2001). Anne Whiston Spirn (1995) onkin oivaltavasti osoittanut, että nykyään luonnolliselta vaikuttavista alueita on tarkoituksenmukaisesti rakennettu jäljittelemään luonnontilaisiksi miellettyjä alueita. Todellisuudessa kyse on usein ollut länsimaisen ihmisen näkemyksestä luonnollisuudesta, eikä niissä ole huomioitu alkuperäisväestön näkemystä eikä heidän vähemmän näkyvää vaikutusta. Lisäksi useat ympäristöhistorian tutkijat, kuten William Cronon (1995), ovat korostaneet luonnon olevan kulttuurinen käsite. Vaikka Cronon huomioi luonnon toisen ulottuvuuden – itsenäisesti, ihmisestä riippumatta tapahtuvien fysikaalisten ja kemiallisten ilmiöiden maailman – hän korostaa luonnon olevan ennen kaikkea kulttuurin jatkuvasti muovaama käsite. Raymond Williams (2001) onkin todennut, että yhtä kattavaa luontokäsitystä ei ole olemassa. Tutkijoiden tulisikin tarkastella ihmisten jatkuvasti muuttuvia asenteita ja arvoja esimerkiksi tietystä luonnonilmiöstä tai alueen muutoksesta, jotka heijastavat ihmisten käsityksiä luonnosta.

Mikä sitten erottaa luonnon ja ympäristön käsitteinä toisistaan: onko ympäristö vai ilmiöinä ilmenevä luonto aktiivinen toimija vai vastaavako ne toisiaan, kuten niitä muutamissa ympäristöhistorian teoksissa on käytetty (ks. Myllyntaus 2001). Selkeä käänne on ollut luonnon määrittäminen aktiiviseksi, itsenäiseksi ja jatkuvasti muuttuvaksi kokonaisuudeksi, mitä ympäristö käsitteenä ei täysin vastaa (Haila & Lähde 2001; Lehtinen 2001; Myllyntaus 2001; Hughes 2008). Yhtenä määritelmänä I.G. Simmons (2001) on esittänyt, että luonto – ensisijaisesti bio-kemiallis-fysikaalisena kokonaisuutena – kattaa kaiken kaukaisimmasta galaksista aina maapallomme ytimeen ihminen mukaan luettuna. Ympäristö vastaavasti koostuu siitä osasta kokonaisuutta, johon ihminen joko suoraan tai välillisesti on kosketuksissa. Suppeimmillaan ympäristö koostuu yhden ihmisen suhteesta luontoon ja laajimmillaan koko ihmiskunnan vaikutuksesta. Rakentavimmillaan ympäristöhistoria tarkastelee niin tutkittavan yhteisön näkemyksiä luonnosta ja vaikutusta luontoon kuin luonnonilmiöiden vaikutusta kyseiseen yhteisöön. Tällöin tutkimuskohteina ovat sekä alati muuttuva ympäristö että ihmisten muuttuvat käsitykset sen rakenteesta.

Kaupungin ympäristöt

Ympäristöhistoriassa kaupungit on usein sivuutettu tutkimuskohteina tutkijoiden enemmistön kiinnostuksen keskittyessä muun muassa maaseutuun ja metsiin turmeltumattoman luonnon kuvitteellisina ilmentyminä (Worster 1988; Schott 2005). Edellä mainittu luonnon ja ihmisen vastakainasettelu sitoi useat tutkijat 1960- ja 1970-lukujen luonnontieteelliseen paradigmaan huomioimatta esimerkiksi ekologian kehitystä viimeisten neljän vuosikymmenen aikana (Radkau 2008). Vasta viimeisten vajaan kahdenkymmenen vuoden aikana tutkijat ovat uskaltaneet palauttaa sekä ihmisen että kaupungin ympäristöhistorian ja myös useiden luonnontieteiden tutkimuskohteiksi (Lehtinen 2001; Myllyntaus 2001; Lahtinen 2005; Schott 2005; Ampuja 2007). Huolimatta niiden tutkimiseen viime vuosina osoitetusta huomattavasta kiinnostuksesta kaupunkien hallinnolliset rajat toimivat edelleen valitettavina vedenjakajina ympäristöhistoriassa.

Ympäristöhistoriassa on kenties korostettu liian voimakkaasti kaupungistumisen alueellisia vaikutuksia huomioimatta maaseudun muuttumista. Esimerkiksi englantilaisissa tutkimuksissa näkemys kaupungeista on hyvin usein perustunut 1800-luvun maaseutumyönteiseen kirjallisuuteen, jossa kaupungit kuvattiin ihmisille sopimattomaksi elinympäristöksi johtuen niiden epäterveellisistä elinolosuhteista (Williams 2001; Burckhardt 2002). Näistä kuvauksista kumpuava tutkimusperinne on muuttunut vasta viime aikoina tutkijoiden tarkastellessa kriittisesti maaseudun rakennetta ihmisen jatkuvasti muokkaamana ympäristönä (Howkins 2004; Clapton 2005). Kaupunkien suhde niitä ympäröineisiin alueisiin raaka-aineiden ja tavaroiden kiertona sekä niiden kulutuksena ei myöskään ole ollut niin yksipuolistakuin yleensä on esitetty. Tutkimuksellaan Chicagosta William Cronon (1991) on osoittanut kaupungin ja sitä ympäröivän maaseudun nivoutuneen tiiviisti yhteen monin eri tavoin. Vastaavasti Dieter Schott (2009) on korostanut esiteollisten kaupunkien ja niitä ympäröineiden alueiden tiivistä suhdetta esimerkiksi orgaanisten jätteiden hyödyntämisessä muun muassa lähialueiden peltojen lannoittamisessa.

Tästä syystä on tärkeää ymmärtää niin kaupungin kuin maaseudunkin olevan ihmisen rakentamia ja jatkuvasti muokkaamia ympäristöjä, kuten esimerkiksi Martin Melosi (2010) on huomauttanut. Hänen mukaansa tutkijat yhdistävät liian usein termin rakennettu vain kaupunkiin. Vaikka esimerkiksi maaseudun kulttuuriset ominaisuudet

ihmisen rakentamana ja jatkuvasti muokkaamana ympäristönä ovat helposti havaittavissa, ne piilotetaan ääneen lausumattomaan verrantoon kaupungin ja maaseudun arvosta – ei niiden todellisesta rakenteesta. Raymond Williams (2001) onkin todennut ihmisten määrittelevän alueiden ja ilmiöiden luonnollisuutta ensisijaisesti omista näkökulmistaan. Kaupunkien ilmiselvä rakenteellisuus määrittää tietoisuuttamme niiden ”luonnottomuudesta”, vaikka maaseutu on yhtä lailla rakennettua ympäristöä. Maaseudun ja kaupungin ero on siis kulttuurinen heijastaen esimerkiksi käsityksiä luonnonmukaisiksi miellettyistä alueista sekä rakennettujen että sosiaalisten verkostojen tiheyksiä. Pelkän käyttämisen sijaan ympäristöhistoriantutkijat voisivat pohtia termien kaupunkiluonto ja maaseutuluento keskinäistä suhdetta. Cronon (1991) onkin osuvasti huomauttanut matkan maaseudulta kaupunkiin olevan pidempi omassa mielessämme kuin todellisuudessa.

Koska kaupunki on ympäristöhistorian tutkimuksissa usein määritelty suhteellisen yhtenäisenä ihmisen muokkaamana alueena, tutkimuksissa ei ole riittävästi huomioitu sen erilaisten ympäristöjen – luonnon ja rakennettujen – mosaiikkia. Toki poikkeuksiakin löytyy. Esimerkiksi Matthew Gandy (2002) on huomioinut tutkimuksessaan New Yorkista ihmisen harjoittaman ympäristön muokkaamisen muodostaneen perusedellytyksen kaupungin kehittämiseksi. Gandy painottaa, että kyseessä ei ole ollut täysin yksipuolinen prosessi, vaan luonnonilmiöt ovat myös toimineet yhtenä ympäristön muovaajana ja siten vaikuttaneet ihmisen muokkaamiin rakenteisiin. Vastaavasti Dorothee Brantz (2007) ja Maria Kaika (2005) ovat korostaneet luonnonilmiöiden vaikutusta kaupungin ympäristöjen muovaajina ja ihmisen toiminnan ehdollistajina. Kaupunkien ympäristöjen kehitykseen vaikuttavat jatkuvasti niin ihmisen toiminta kuin luonnonilmiöt.

Silti kaupunkien rajojen ei tarvitse määrittää tutkimusta samoin kuin esimerkiksi kaupunkihistoriassa, sillä parhaimmillaan ympäristöhistorian tutkimukset liikkuvat, kuten tutkittavat luonnonilmiöt, laajemmalla alueella ahtaasti hallinnolliset rajat ylittäen. Ihmisen vaikutus kaupunkiin koskee niin alueen lajistoa kuin myös alueellisesti laajempia ilmiöitä, kuten sadantaa, suodattumista ja haihtumista. Ympäristöhistorian erittelemisen kaupunkien rakennetun ympäristön ja muiden alueiden ”luonnollisen” ympäristön tutkimukseen ainoastaan ylläpitää alueiden keinotekoisia eroavaisuuksia (McNeill 2003; Schott 2005; Hughes 2006; Massaud-Guilbaud & Thorsheim 2007).

Tutkimuksia kaupunkien erilaisten ympäristöjen kehittymisestä pidetään yhtenä mahdollisuutena kehittää ympäristöhistoriaa, sillä tällöin on huomioitava niin vaihtuvat arvot ja asenteet kuin myös luonnonilmiöiden merkitys kaupunkien rakenteelle. Samalla nämä tutkimukset avartavat ymmärrystämme ympäristöjen kehittymistä määritelleiden luonnollisten ja ihmislähtöisten syiden keskinäisistä suhteista (Haila 2001; Schönach 2008). Tutkimusten tulisikin perustua Schönnachin aikakauden ihmisten käsityksiin erilaisista ympäristöistä luontona, jolloin tutkittavien ympäristöjen rakenteet, kuten alkuperä, eivät vaikuttaisi tutkimuksessa kuin teoreettisena viitekehysenä. Tutkittavien näkemysten kirjo tietystä alueesta, kuten kaupunkia halkovasta joesta tai vain yhdestä puistosta rakennettuna luonnonympäristönä, tarjoaa mielestäni yhden ympäristöhistorian kiintoisimmista kysymyksistä.

Päätelmät

Käsitteenä luonto muodostuu sekä luonnonilmiöistä että ihmisten muodostamasta ja jatkuvasti muuttuvista näkemyksistä kyseisistä ilmiöistä. Ympäristö ei siis ole itsenäinen toimija vaan ihmisten määrittämä. Siten sen alkuperällä tai rakenteella luonnonympäristönä tai rakennettuna ympäristönä ei myöskään ole suoranaista merkitystä ympäristöhistorian tutkimuksissa. Kulttuurisen luonnon voi nähdäkseni korvata teoreettisena käsitteenä ympäristöllä, sillä se mahdollistaa ihmisen toiminnan ja luonnonilmiöiden välisen suhteen tarkastelemisen alueellisena kehityksenä. Tutkijoiden tulisikin osoittaa, miten heidän tutkimansa ihmiset ovat määrittäneet luonnollisen ja rakennettun eri aikoina. Hedelmällisimmillään ympäristöhistorian tutkimus tarkastelee tietyn alueen kehitystä suhteessa tutkittavan ajan ihmisten käsityksiin siitä. Näiden käsitysten muuttuminen tai muuttumattomuus tarjoaa lähtökohdan esimerkiksi kaupunkien lajistoa nykyhetkessä käsitteleville luonnontieteellisille tutkimuksille. Vastaavasti ympäristöhistorioitsijat voivat tarjota pidemmän aikavälin tietoa nykyisten käsitteiden muuttumisesta sekä poliittisten päätösten kenties vaihtamasta luontoa koskeneiden käsitysten kirjosta. Parhaimmillaan ympäristöhistoria tarjoaa ajallisen jatkumon moniin kaupunkien ympäristöjä käsitteleviin tutkimuksiin kyseenalaisen myyttejä alkuperäisestä ja luonnollisesta.

Käsitteiden selkeämpi määrittäminen voi lähentää ympäristöhistoriaa muihin ympäristöjä tutkiviin tieteisiin rakentavan keskustelun jatkamiseksi. Historioitsijat voisivat yhä enemmän

hyödyntää luonnontieteitä eri luonnonilmiöiden määrittämisessä yleistermin luonto käyttämisen sijaan. Ympäristöhistorian tutkijat voisivat myös huomioida paremmin niin luonnonilmiöiden aktiivisen roolin kuin ihmisen kulttuurisiin arvoihin perustuvan toiminnan ympäristöä muokkaavina tekijöinä. Esimerkiksi keskusteluissa suomalaisesta luontosuhteesta mielekkäin kysymys ei välttämättä käsittele nykyisiä asenteita, vaan sitä, miten nykyiset asenteet ovat muuttuneet esimerkiksi 1920-, 1950- ja 1970-luvuilla vallinneista asenteista. Mikä esimerkiksi on eurooppalaisittain myöhäisen kaupungistumisen vaikutus suomalaisten käsityksiin niin kaupungeista kuin maaseudusta? Koska maaseutu, metsät ja kaupungit koostuvat laajemmassa mittakaavassa niin ihmisen kuin luonnonilmiöiden muokkaamista ympäristöistä, mihin lopulta tarvitaan erillistä kaupunkiympäristöhistoriaa?

Lähteet

- Ampuja, Outi (2007). Melun sieto kaupunkielämän välttämättömyytenä – melu ympäristöongelmana ja sen synnyttämien reaktioiden kulttuurinen käsittely Helsingissä. *Bibliotheca Historica 110*, SKS, Helsinki.
- Brantz, Dorothee (2007). The natural space of modernity. A transatlantic perspective on (urban) environmental history. Teoksessa Lehmkuhl, Ursula & Wellenreuther, Hermann (toim.) *Historians and nature: comparative approaches to environmental history*. Oxford University Press, Oxford, 195–225.
- Burckhardt, Jeremy (2002). *Paradise lost – rural idyll and social change in England since 1800*. J.B. Taurus & Co Ltd, London & New York.
- Clapton, Mark (2005). Cities, suburbs, countryside. Teoksessa Addison, Paul & Jons, Harriet (toim.) *A companion to contemporary Britain 1939–2000*. Blackwell, London, 59–75.
- Cronon, William (1991). *Nature's metropolis: Chicago and the Great West*. W.W.Norton & Company, New York & London.
- Cronon, William (1995). Introduction: in search of nature. Teoksessa Cronon, William (toim.) *Uncommon ground – rethinking the human place in nature*. W.W. Norton & Company, New York & London, 23–56.
- Gandy, Matthew (2002). *Concrete and clay – reworking nature in New York City*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts & London.
- Haila, Yrjö (2001). 'Erämaa' ja ympäristöajattelun moniulotteisuus. Teoksessa Haila, Yrjö & Lähde, Ville (toim.) *Luonnon politiikka*. Vastapaino, Tampere, 174–204.
- Haila, Yrjö (2009). Ekososiaalinen näkökulma. Teoksessa Massa, Ilmo (toim.) *Vihreä teoria – ympäristö yhteiskuntateorioissa*. Gaudeamus, Helsinki, 261–287.
- Haila, Yrjö & Lähde, Ville (2001). Luonnon poliittisuus: mikä on uutta? Teoksessa Haila, Yrjö & Lähde, Ville (toim.) *Luonnon politiikka*. Vastapaino, Tampere, 7–36.
- Howkins, Alun (2004). Rurality and English identity. Teoksessa Morby, David & Robins, Kevin (toim.) *British cultural*

- studies*. Oxford University Press, Oxford, 145–156.
- Hughes, J. Donald (2006). *What is environmental history*. Polity Press, Cambridge & Malden.
- Hughes, J. Donald (2008). *Maailman ympäristöhistoria*. Tallinna Raamattutrukikoda, Tallinna.
- Immonen, Kari (1996). Historian läsnäolo. Turun Yliopiston historian laitoksen julkaisu 26.
- Kaika, Maria (2005). *City of flows – modernity, nature, and the city*. Routledge, New York & London.
- Lahtinen, Raimo (2005) Ympäristökäsitteitä kaupungissa – kaupunkiympäristö ja ympäristöasenteet Turussa 1890–1950. *Turun yliopiston julkaisuja C* 320.
- Laitinen, Riitta (2001). Kulttuurihistoria kohtaa ympäristöhistorian. Teoksessa Immonen, Kari & Leskelä-Kärki, Maarit (toim.) *Kulttuurihistoria – johdatus tutkimukseen*. SKS, Helsinki, 402–417.
- Lehtinen, Ari Aukusti (2001). Modernization and the concept of nature – on the reproduction of environmental stereotypes. Teoksessa Myllyntaus, Timo & Saikku, Mikko (toim.) *Encountering the past in nature – essays in environmental history*. Revised edition. Ohio University Press, Athens, 29–48.
- Lähde, Ville (2008). *Rousseau's rhetoric of nature*. Tampereen Yliopistopaino, Tampere.
- Massa, Ilmo (2009). Yhteiskuntatieteellisen ympäristötutkimuksen paradigmat ja keskeisimmät suuntaukset. Teoksessa Massa, Ilmo (toim.) *Vihreä teoria – ympäristö yhteiskuntateorioissa*. Gaudeamus, Helsinki, 9–44.
- Massard-Guilbaud, Geneviève & Thorsheim, Peter (2007). Cities, environments, and European history. *Journal of Urban History* 33:5, 691–701.
- McNeill, J.R. (2000) *Something new under the sun – an environmental history of the twentieth-century world*. Allen Lane, Penguin Press, London & New York.
- McNeill, J.R. (2003) Observations on the nature and culture of environmental history. *History and Theory* 42:4, 5–43.
- Melosi, Martin (2010). Humans, cities, and nature: how do cities fit in the material world? *Journal of Urban History* 36:3, 3–21.
- Myllyntaus, Timo (2001). Environment in explaining history: restoring humans as part of nature. Teoksessa Myllyntaus, Timo & Saikku, Mikko (toim.) *Encountering the past in nature – essays in environmental history*. Revised edition. Ohio University Press, Athens, 141–160.
- Radkau, Joachim. (2008). *Nature and power – a global history of the environment*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Schott, Dieter (2005). Resources of the city: towards a European urban environmental history. Teoksessa Schott, Dieter, Lucklin, Bill & Massard-Guilbaud, Geneviève (toim.) *Resources of the city: contributions to an environmental history of modern Europe*. Ashgate, Aldershot, 1–27.
- Schott, Dieter (2009). Die europäische Stadt und ihre Umwelt: Einleitende Bemerkungen. Teoksessa Schott, Dieter & Toyka-Seid, Michael (toim.) *Die europäische Stadt und ihre Umwelt*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft (BWG) Darmstadt, 7–26.
- Schönach, Paula (2008). *Kaupungin savut ja käryt – Helsingin ilmansuojelu 1945–1952*. Helsingin Yliopistopaino, Helsinki.
- Simmons, I. G. (2001). *An environmental history of Great Britain – from 10,000 years ago to the present*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Spirn, Anne Whiston (1995). Constructing nature: the legacy of Frederick Law Olmsted. Teoksessa Cronon, William (toim.) *Uncommon ground – rethinking the human place in nature*. W.W. Norton & Co., London & New York, 91–113.
- Sörlin, Sverker & Warde, Paul (2007). The problem of the problem of environmental history: a re-reading of the field. *Environmental History* 12:1, 107–130.
- Väyrynen, Kari (2006). Ympäristöhistorian historianfilosofia. Teoksessa Alenius, Kari, Jalagin, Seija, Mäkitou, Markku & Wunch, Sinikka (toim.) *Mielikuvien maanosat – Olavi K. Fältin juhla-kirja*. Gummerus Kirjapaino, Vaajakoski, 287–294.
- Williams, Raymond (2001). Luontokäsitykset. Teoksessa Haila, Yrjö & Lähde, Ville (toim.) *Luonnon politiikka*. Vastapaino, Tampere, 40–66.
- Worster, Donald E. (1988). Appendix: doing environmental history. Teoksessa Worster, Donald E. (toim.) *The ends of the earth – perspectives on modern environmental history*. Cambridge University Press, Cambridge, 289–307.
- Åkerman, Maria (2009). Hybridit ja ympäristön politiikka. Teoksessa Massa, Ilmo (toim.) *Vihreä teoria – ympäristö yhteiskuntateorioissa*. Gaudeamus, Helsinki, 238–258.